

Шкільний підручник як засіб розвитку здібностей учня // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – 2011. – № 2. – С. 88-93.

УДК 37.022:37.026:808.1

О. Е. Жосан,

кандидат педагогічних наук

(Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського)

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНЯ

Постановка проблеми. Аналіз досліджень. Мета статті. Необхідною умовою розвитку педагогічної науки і практики, особливо на етапі реформування системи освіти, є вивчення, осмислення історії педагогічної науки, пізнання закономірностей її розвитку. Останніми роками в Україні склалася непроста ситуація з поповненням національної науки молодими кадрами, що вже сьогодні негативно позначається на інноваційно-технологічному розвитку нашої держави. Неефективно використовується інтелектуальний і творчий потенціал обдарованих учнів і студентів. Відсутні сприятливі умови для реалізації їх здібностей. Крім того, інтеграція України в загальноєвропейський простір потребує розроблення нових напрямів роботи з обдарованими учнями і студентами [5].

Проблема обдарованості особистості стає у суспільстві все більш актуальною. Це значною мірою пов'язано із потребою суспільства в творчих неординарних особистостях. Суспільство сьогодні вимагає від людини не лише високої активності, але й здатності до нестандартного мислення. Саме обдарованій особистості притаманна самостійна тяга до творчого пошуку, до нестандартного розв'язання проблемних ситуацій [1].

У сучасній педагогічній теорії та освітній практиці в Україні виявлення, навчання, розвиток і підтримка обдарованих дітей розглядається як

глобальна психолого-педагогічна проблема, вивченням якої займаються Н. Білик, О. Вишневський, Н. Гордіюк, В. Демченко, О. Заболотний, І. Загарницька, Н. Калініченко, В. Киричук, Ю.Клименюк, Н. Клокар, С.Максименко, В. Паламарчук, В. Панок, Т. Рабченюк, Г. Рудь, О. Савченко, Л.Чорна та ін. Проте залишається недостатньо розробленим і потребує вивчення питання ролі шкільного підручника у системі роботи з розвитку здібностей та обдарувань учнів у контексті вітчизняного підручничознавства. Саме спроба висвітлення цього питання і є метою написання статті.

Виклад основного матеріалу. Проблеми розвитку особистості учня вже не перше десятиріччя є у полі зору педагогічної науки. Вони справили певний вплив і на становлення вітчизняного підручничознавства. Їх широко використовували в своїх дослідженнях В. Бейлінсон, В. Беспалько, О. Боданська, Д. Зуєв, В. Цетлін, Ю. Бабанський, М. Скаткін, Д. Турсунов та ін. Сучасні українські науковці (П. Атаманчук, В. Бевз, Н. Бібік, Т. Бойченко, М. Бурда, Н. Буринська, І. Гудзик, Я. Кодлюк, Т. Лукіна, О. Ляшенко, В. Мадзігон, Н. Матяш, О. Савченко, О. Топузов, А. Фурман та ін.), розвиваючи теорію підручничознавства, також значною мірою їх використовують. Це знайшло відображення у розроблених Національною академією педагогічних наук та затверджених Міністерством освіти і науки України **вимогах до змісту** сучасного підручника [4]. Наведемо деякі з них, на наш погляд, найважливіші:

- підручник у доступній для учнів формі повинен розкривати суть основних наукових ідей, законів, понять та їх зв'язків із суспільно-економічним розвитком країни і духовним життям суспільства, практичним застосуванням у сфері матеріального виробництва;

- зміст підручника має забезпечувати зв'язок з життям, бути спрямованим на формування особистості школяра, розвиток її здібностей та обдарувань;

- підручник повинен бути цікавим для учнів; написаний мовою, що відповідає можливостям його засвоєння учнями певної вікової категорії, містити систему завдань, посилюючих для школярів і відповідати їх рівню розвитку, попередній загальноосвітній підготовці й життєвому досвіду, не допускати при цьому примітивного спрощення та наукової вульгаризації змісту;

- рівень доступності підручника повинен бути таким, щоб учень міг успішно використовувати його для самостійного вивчення матеріалу.

Як зазначає О.Я.Савченко, підручник має поступово, але послідовно і наполегливо готувати дітей до самонавчання. Цей аспект, на її думку, відображається в таких напрямках: *мотиваційний* (вживання у тексті підручника різних засобів заохочення самостійної праці) та *процесуальний* (вміння автора спроектувати у текстовому та позатекстовому компонентах підручника розгорнений процес самонавчання) [6, с. 36].

Сучасній школі, на думку вчених, потрібні підручники, які могли б виконувати роль *інтелектуального самовчителя*. Для цього необхідно змінити принципи конструювання навчальних текстів, щоб підручник своїм змістом і формою був проєкцією не лише наукового знання, але й основних психологічних ліній інтелектуального розвитку учнів у процесі навчання, тобто домінуючий довгі роки предметно-центричний підхід повинен бути доповнений психодидактичним підходом, основними вимогами якого наступні.

Тематичний принцип структурування змісту навчального предмета, який дозволяє послідовно і розгорнуто вибудовувати навчальний курс; поділ на тематичні «блоки» дає можливість учителю більш гнучко планувати навчальний процес, беручи до уваги особливості різних груп учнів та рівень опанування змісту.

Різноманітність і диференційованість навчальних текстів. Використання різних форм презентації навчального матеріалу (словесно-

логічна, візуальна, предметно-практична, емоційно-метафорична); різних культурно-історичних відомостей. Виділення в текстах фрагментів різного ступеня складності як за змістом, так і за способами навчальної діяльності; навчання в режимі виконавчої, дослідницької, проектної або творчої діяльності та ін.).

Орієнтація на розуміння фактів, ідей і теорій. Передбачає формування засобами навчального тексту загальних інтелектуальних умінь як основи розуміння, таких, як уміння доводити, оцінювати, обґрунтовувати, планувати, прогнозувати, реагувати на протиріччя, досліджувати тощо.

Сюжетна основа навчальних текстів. Сюжет допомагає мотиваційно і змістовно включати учня в роботу з текстом в якості активного учасника подій, що відбуваються в тексті. Сюжет створює певний семантичний простір, в рамках якого учні можуть переходити з одного режиму навчальної діяльності в інший, від читання - до дискусії, від відтворення навчального матеріалу - до дослідження тощо.

Використання в навчальних текстах «проблемних текстових ситуацій» (завдання, вправи). Це ситуація прихованого питання з урахуванням новизни, яка містить матеріал для пошуку відповіді на основі самостійних міркувань. Навчальні завдання повинні містити мотиваційний компонент, попереджуючий умови задачі, варіативність даних та шляхів їх розгляду, наявність проблемних питань в кінці завдання, які орієнтують учня на рефлексивний аналіз самого завдання та способів його виконання.

Діалогічний характер навчальних текстів. Одне із завдань навчального тексту – організація діалогу читача з текстом, в якому текст виконує роль «співрозмовника». В старших класах діалог має перерости в полілог (здатність думати над проблемою в умовах існування певної кількості точок зору), котрий, в свою чергу, повинен в своєму розвитку перетворитися в здатність до конструктивного монологу (здатність обговорювати проблему із самим собою в режимі діалогу і полілогу).

Опора на самостійність учнів в процесі засвоєння нового знання. Прочитавши з випередженням параграф або декілька параграфів підручника, учні тим самим отримують можливість самостійно обдумати деякі теоретичні питання, сформулювати мету уроку та визначити план своїх дій.

Індивідуалізація навчання засобами навчального тексту. Організація навчального тексту передбачає врахування особистісного досвіду учнів – індивідуальних пізнавальних нахилів, особистих життєвих вражень. Навчальний текст повинен бути сконструйований таким чином, щоб різні учні могли вибрати в ньому відповідні їхнім індивідуальним інтелектуальним особливостям форми пред'явлення навчальної інформації, типи навчального матеріалу, способи навчальної діяльності тощо.

Створення засобами навчального тексту психологічно комфортного режиму розумової праці. Під психологічно комфортним режимом розумової праці мають на увазі такий тип навчання, який відповідає реальній будові дитячого розуму, дозволяє кожному учню вибирати найкращу для нього форму навчальної інтелектуальної поведінки [2; 3].

Структура підручника має також відігравати роль у процесі створення умов для розвитку особистості учня. Доцільно виокремити такі важливі *елементи* структури:

1) *змістова ланка* – текст та ілюстративний матеріал: вступ, основна частина, висновки, узагальнювальні тексти, наочні схеми, ілюстрації, таблиці, додатковий матеріал: текстовий (витяги з документів, уривки з творів публіцистичної, наукової, науково-популярної літератури тощо) та наочний (репродукції картин, фотографій тощо);

2) *навчально-методичний апарат*: завдання на систематизацію та самооцінювання навчальних досягнень учнів (контрольні запитання,

тести, завдання для самостійної роботи, узагальнюючі таблиці, вправи, задачі), інструкції щодо здійснення основних видів діяльності, передбачених у підручнику тощо;

3) *довідково-супровідний апарат*: таблиця змісту з нумерацією сторінок, у якій чітко відображається рівномірний розподіл матеріалу, простежується наочно-логічний його розвиток; додатки: словник, тлумачний словник термінів, довідкові дані, список рекомендованої літератури (основної та додаткової), іменний та предметний покажчики, список використаних джерел, вихідні дані.

Доцільно, щоб кожен розділ підручника відповідав одній навчальній темі. Якщо розділ містить кілька навчальних тем, то це має бути відображено в його назві. Крім того, у підручнику мають бути *попередні структурні складники* (що треба вивчити, зв'язок з попереднім матеріалом і т. ін.) та *завершальні структурні складники* (підсумок, узагальнювальна таблиця або схема, інтегруюча ситуація тощо).

У межах одного розділу бажано чергувати види діяльності (практичні роботи, спостереження, вправи, запитання і т. ін.). Такі види діяльності мають сприяти набуттю навичок та вмінь (пізнавальних, практичних, життєвих).

Вимоги до навчально-методичного апарату підручника. Підручник повинен виконувати *функції управління пізнавальною діяльністю школярів*, містити рекомендації до способу вивчення матеріалу, сприяти розвитку творчої активності школярів та формуванню в них вмінь самостійно застосовувати набуті знання на практиці. На це мають бути спрямовані спеціальні завдання для самостійної роботи над текстом та ілюстраціями підручника.

Підручник слід розглядати як засіб *формування загальнонавчальних та предметних компетентностей* учнів, тому він має бути *діяльнісно*

орієнтованим, при його створенні бажано передбачити застосування інформаційно-комунікаційних засобів у навчальному процесі [7, с. 51-52].

Матеріал підручника має бути *ілюстрований методично доцільними картинами, схемами, кресленнями та іншим матеріалом*, спрямованим на розкриття змісту основного матеріалу, його доповнення і конкретизацію. Ілюстрації можна поділити на три групи:

1) провідні, які самостійно розкривають зміст навчального матеріалу;

2) рівнозначні, які поряд з основним текстом служать меті глибокого та усвідомленого засвоєння змісту навчального матеріалу;

3) обслуговуючі, завдання яких полягає в тому, щоб доповнювати, конкретизувати, емоційно підсилювати зміст тексту, допомагаючи ефективному засвоєнню матеріалу [4].

На думку А.В.Фурмана, центральною ланкою інноваційної системи модульно-розвивального навчання, має стати ***модульно-розвивальний підручник***, що у єдності з іншими засобами організовує головну сюжетну лінію полідіалогічної та полісміслової освітньої взаємодії у класі чи аудиторії, а тому є найефективнішим інструментом цієї освітньої моделі. На противагу типовому шкільному підручнику, що використовується тими, хто з ним працює, винятково як засіб учіння, модульно-розвивальний підручник передбачає мистецько-технологічне задіяння його як наддосконалого психодідактичного інструменту уможливлення ефективної розвивальної взаємодії у стінах освітнього закладу чи за його межами [8].

Модульно-розвивальний підручник, орієнтуючись на державний освітній стандарт і мінімізовано подаючи окремий змістовий модуль у різних системах кодування інформації, знань, досвіду (семантично, графічно, символічно, предметно та ін.), ситуативно стимулює проблемну мислекомунікацію, розгортання процесів означення, осмислення і порозуміння, плекає посферні здібності й духовно-естетичні наміри, сприяє вмотивованому нормотворенню і продуктивній рефлексії, що свідчить про

переорієнтацію цільових компонентів змісту освіти від «знаннєвого» підходу на ментально, психодуховно і вітакультурно зорієнтований [8].

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Сучасній школі потрібні підручники, які могли б виконувати роль інтелектуального самовчителя. Для цього необхідно змінити принципи конструювання навчальних текстів, щоб підручник своїм змістом і формою був проекцією не лише наукового знання, але й основних психологічних ліній інтелектуального розвитку учнів у процесі навчання, тобто домінуючий довгі роки предметно-центричний підхід повинен бути доповнений психодидактичним підходом.

У сучасних умовах виникає нагальна проблема не просто в новому підручнику як матеріальному носії певної системи чітко упредметнених знань, але в альтернативному за психолого-педагогічними принципами, параметрами та індикаторами підручнику, який би був повноцінним інструментом безперервної розвивальної взаємодії того, хто за ним навчається.

Для наступного етапу дослідження можна поставити завдання: з'ясувати роль і місце навчальної літератури в системі роботи з розвитку здібностей та обдарувань учнів початкової, основної середньої та старшої профільної школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Майданенко С. В. Обдаровані діти – майбутнє України [Електронний ресурс] / С. В. Майданенко // Матер. Всеукр. науково-практ. конфер. "Підготовка педагогічних кадрів до роботи з обдарованими школярами в системі післядипломної педагогічної освіти" [м. Рівне, 22–23.11.2007 р.]. – Режим доступу : <http://www.roippo.rivne.com/> .
2. Мадзігон В. М. Підручник нового покоління: яким йому бути / Мадзігон В.М. // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 41–42.
3. Николук О. В. Удосконалення нормативно-правової бази створення

сучасної навчальної літератури / Николіук О.В. // Стан і перспективи апробації шкільної навчальної літератури : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (Кіровоград, 28–29 жовт. 2009 р.) / М-во осв. і науки України, АПН України [та ін.]. – Кіровоград : КОІППО ім. В.Сухомлинського, 2009. – С. 20–25.

4. Основні вимоги до навчальних програм та підручників : додаток до Положення про Всеукраїнський конкурс рукописів навчальних програм та підручників для загальноосвітніх навчальних закладів : наказ Міністерства освіти і науки України від 12.02.2004 р. № 108 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/>.

5. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 [Електронний ресурс] / Президент України. – Офіційне Інтернет-представництво Президента України, 2004. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/>.

6. Савченко О. Я. Нова доба шкільної освіти / О. Я. Савченко // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 30–39.

7. Трубочева С. І. Роль шкільного підручника у формуванні загальнонавчальних компетентностей учнів / Трубочева С.І. // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / редкол. – К. : Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 50–57.

8. Фурман А. В. Психодидактична експертиза модульно-розвивальних підручників : [монографія] / А.В. Фурман, А.Н. Гірняк. – Тернопіль : ТНЕУ, 2009. – 312 с.

Жосан Олександр Едуардович. Шкільний підручник як засіб розвитку здібностей учня.

Досліджується сучасний шкільний підручник як один із засобів розвитку особистості школяра. Визначаються вимоги до змісту, структури та навчально-методичного апарату підручника.

Ключові слова: навчальна література, шкільний підручник, індивідуальні особливості, розвиток здібностей особистості, підручничознавство.

Жосан Александр Эдуардович. Школьный учебник как средство развития способностей ученика.

Исследуется современный школьный учебник как одно из средств развития личности школьника. Определяются требования к содержанию, структуре и учебно-методическому аппарату учебника.

Ключевые слова: учебная литература, школьный учебник, индивидуальные особенности, развитие способностей личности, учебниковедение.

Olexander Josan. School textbook as a means of developing abilities of pupils.

It is investigated the modern school textbook as a means of personal development student. Defines the requirements for content, structure and teaching staff of the textbook.

Keywords: educational materials, textbooks, individual characteristics, development of skills and talents personality, theory of school textbook.